

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΠΑΙΔΟΜΑΖΩΜΑΤΟΣ

*Από τὰ ζητήματα τῆς βυζαντινῆς καὶ νέας ἑλληνικῆς ἱστορίας, ποὺ παρουσιάζουν ἀκόμη σκοτεινὰ σημεῖα, εἶναι καὶ τὸ παιδομαζώωμα (devisisme). Ὅ,τι γνωρίζουμε γι' αὐτὸ στηρίζεται κυρίως στὶς ἀνεύθυνες πολλὲς φορὲς μαρτυρίες τῶν ξένων περιηγητῶν, στὶς ἀκριτες πληροφοροφρίες παλαιῶν Τούρκων ἱστοριογράφων καὶ Εὐρωπαϊῶν ἱστορικῶν, στὶς ἐκθέσεις τῶν Βενετῶν διπλωματικῶν ὑπαλλήλων στὴν Κωνσταντινούπολη, στὶς ἐνδιαφέρουσες ἐργασίες νεώτερων ἱστορικῶν, καθὼς καὶ στὴν προφορικὴ παράδοση, κυρίως στὶς ἱστορικὲς παραδόσεις¹ καὶ στὰ τραγούδια τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Τὴν κυριότερη σχετικὴ βιβλιογραφία τὴ βρίσκει κανεὶς συγκεντρωμένη στὸ ἄρθρο «Dewschirime» στὴν *Enzyklopaedic des Islami*, γραμμένο στὰ 1913 ἀπὸ τὸν διαπρεπῆ ἀνατολιστὴ J. H. Mordtmann. Τὸ ἄρθρο αὐτὸ εἶναι τὸ καλῶτερο ποὺ ἔχει γραφῆ ὡς σήμερα γιὰ τὸ ζήτημα αὐτό, ἀλλὰ δὲν ἐξαντλεῖ τὸ θέμα. Ἐπειτα, ἐκτὸς ἀπὸ μερικὲς παλαιῆς πηγές, ποὺ δὲν χρησιμοποίησε ὁ Mordtmann, τὰ τελευταῖα χρόνια ἦλθαν στὸ φῶς καὶ νέες, ποὺ προσφέρουν ἐνδιαφέροντα στοιχεία. Ἡ προσεκτικὴ ἐξέταση τῶν παλαιῶν πηγῶν καὶ ἡ ἐκμετάλλευση τῶν νέων μὲ ἐπέτρεψε ν' ἀνασκευάσω παλαιότερες ἀκαθόριστες ἢ ἀνκριθεῖς γνώμες καὶ νὰ διαλευκάνω ὀρισμένα προβλήματα, πρὸ πάντων νὰ καθορίσω ἀκριθέστερα τὴν ἔναρξιν τοῦ παιδομαζώματος, τὴν ἡλικία τῶν ὑποψήφιων γενιτσάρων (τῶν ἀτζέμ ὀγλάν) καὶ ν' ἀναφέρω τὴν τελευταία γνωστὴ ἀπόπειρα ὁμαδικῆς στρατολογίας τους.

I. Ἐν οἱ ἀρχὲς τοῦ γενιτσαρικοῦ σώματος παρουσιάζονται ἀκόμη

¹Ἐκφράζω τίς θερμὲς μου εὐχαριστίες πρὸς τὸν κ. Hans Joachim Kissling, ὀρηγητὴ τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ Πολιτισμοῦ τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Τουρκολογίας στὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Μονάχου, γιατί εἶχε τὴν εὐγενῆ καλοσύνη νὰ μὲ ἐξυπηρέτησεν κατὰ τὴ διάρκεια τῶν μελετῶν μου ὑποδεικνύοντάς μου ὀρισμέναις ἐργασίαις σχετικῆς μὲ τὸ θέμα μου.

² Μιὰ τέτοια παλαιὰ παράδοση τῆς περιοχῆς τῶν Γρεβενῶν (χωριὸ Ντόβρανη, νέα ὀνομασία Ἐλατος) ἀποτελεῖ τὸν πυρῆνα τοῦ διηγήματος τοῦ *M. Παπαϊωάννου*, Μάνα καὶ γιός. Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον Ν. Σφενδόνη 17 (1947) 129-133.

ἀρκετὰ σκοτεινές, γιατί λείπουν σύγχρονες διαφωτιστικὲς μαρτυρίες¹, ὥστε ἡ ἀρχὴ τοῦ παιδομαζώματος, δηλαδὴ ἡ ἔναρξη τῆς στρατολογίας παιδιῶν χριστιανῶν ὑπηκόων τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ποῦ ἔχει πιά καθοριστῆ κατὰ προσέγγιση ἀπὸ νεώτερους ἐρευνητές, ὅπως τὸν Mordtmann, τὸν Giese καὶ τὸν Wittek, ὅπως θὰ ἴδουμε παρα-

¹ Οἱ Βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ δὲν μᾶς δίνουν σαφεῖς πληροφορίες, ἐνῶ οἱ Τῶδρκοι ἱστοριογράφοι, ἐπειθὴ ἔγραψαν πολὺ ἀργότερα, κατὰ τὸν 15ο, 16ο καὶ 17ο αἰῶνα, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι ἀξιόπιστοι (βλ. βιβλιοκρισίαι Julius Germanus γιὰ τὸ βιβλίον τοῦ Gibbons, The foundation κλπ. στὸ περιοδικὸ «Turán» Βουδαπέστης, Ὀκτώβριος 1918, σελ. 491. Βλ. ἐπίσης τὴ βιβλιοκρισίαι τοῦ Cl. Huart στὴν Journal Asiatique, 11ème série, tom. IX (1917) 346. Βλ. τὴν εἰδικὴ μονογραφίαι τοῦ Franz Babinger, Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke, Leipzig 1927. Βλ. πρόχειρα τὴν κριτικὴ ἐπισκόπηση τῶν πρώτων τουρκικῶν πηγῶν στὸ βιβλίον τοῦ P. Γεωργιάδη Ἀρνάκη, Οἱ πρώτοι Ὀθωμανοί, Ἀθήναι 1917, σελ. 3 κέ.). Οἱ κυριότεροι εὐρωπαϊκοὶ ἱστορικοὶ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας Hammer καὶ Zinkeisen, στηριζόμενοι στὸν Τῶδρκο ἱστοριογράφον Sa'd-ed-Din, παραδέχονται ὅτι ὁ θεσμὸς τῶν γενιτσάρων γεννήθηκε ἐπὶ σουλτάνου Ὀρχάν μπέη (πιθανότατα τὸ 1330, ὅπως νομίζει ὁ Zinkeisen), ὕστερ' ἀπὸ εἰσήγηση τοῦ δικαστῆ τοῦ στρατοῦ Κράβ Χαλίλ Ὑσεντερελῆ (Joseph von Hammer, Geschichte des osmanischen Reiches, Pest 1827, τ. 1, σελ. 92-93. Johann Wilhelm Zinkeisen, Geschichte des osmanischen Reiches in Europa, Hamburg 1840, τ. 1, σελ. 127-128. Τούτοις ἱστορικοὶς αὐτοὺς ἀκολουθεῖ γενικὰ καὶ ὁ Κωνσταντῆ Παπαρηγόπουλος, Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, ἐκδ. ἑκατοντ., Ἀθήναι 1932, τ. 5, μέρος 2, σελ. 12). Νεώτεροι ὁμοῦς ἱστορικοὶ, ὅπως ὁ Giese καὶ ὁ Uzuncarsili παραδέχονται— καὶ ἡ γνώμη τους εἶναι ἡ πιθανότερη— ὅτι ὁ θεσμὸς τῆς στρατολογίας τῶν χριστιανῶν αἰχμαλώτων ἐμφανίζεται ἐπὶ Μουράτ 1ου, 1360-1389. Βλ. Friedrich Giese, Das Problem der Entstehung des osmanischen Reiches. Zeitschrift für Semitistik und verwandte Gebiete 2 (1923) 265-266, ὅπου γράφει τὰ ἑξῆς πολὺ πιθανά: «In der späteren Geschichtsdarstellung ist die Gründung der Jaja mit der des Janitscharen-corps verneigt worden und schon Orchan als Gründer des letzteren dargestellt worden. Man war sich über den Hergang nicht mehr klar. Wir können nun nach diesen ältesten Angaben annehmen, dass Murad, als er für seine grösseren Unternehmungen in Europa ein grösseres Heer nötig hatte, das er sich nicht mehr aus seinen anatolischen Gebieten ergänzen konnte, die durch die vielen Kriege stark dezimierten Jaja durch diese neue Truppe erweiterte». Ismail Hakkı Uzunçarsılı, Kapukulu Ocakları, Ankara 1943, τ. 1, σελ. 5 κέ., 141-146. Πρβ. καὶ Marsigli, L'état militaire de l'empire ottoman, ses progrès et sa décadence, Haye - Amsterdam 1732, σελ. 67: «Les heureux succès que Sultan Amurat eut dans les courses... donnèrent occasion à l'établissement du Corps des Janissaires». Ἡ ἔθρση τοῦ γενιτσαρικοῦ τάγματος δὲν ἔχει καμιά σχέση μὲ τὸν ἔθρτη τοῦ τάγματος τῶν Μπεκτασήδων, ὅπως ἠπῆρχε ἄλλοτε γνώμη (βλ. William A. Langer and Robert P. Blake, The rise of the ottoman Turks and its historical background. American Historical Review 37 (1931-1932) 498, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία).

ὡς ἔστιν, ἐν τῷ συντάτῳ νὰ προσδιοριστῆ ἀσφαλέστερα καὶ ἀκριθέστερα μὲ βάση τὰ γνωστά ὡς σήμερα ἱστορικὰ στοιχεῖα. Γι' αὐτὸ ὅμως εἶναι ἀνάγκη νὰ προσοδύμε στὴν ἀναθεώρηση καὶ ἐξέταση τοῦ ἔλου προβλήματος.

Οἱ διαρκεῖς κατακτήσεις τῶν Τούρκων κατὰ τὸ δευτέρου μιστὸ τοῦ 14ου αἰῶνα καὶ τὶς ἀρχές τοῦ 15ου — ἂν ἐξαιρέση κανεὶς βέβαια τὸ διάστημα τῆς διαμάχης τῶν διαδόχων τοῦ Βαγιαζίτ 1ου μετὰ τὴν ἦττα του στὴν Ἄγκυρα (1402) — καὶ ἡ ἐξάπλωσή τους στὶς μικρασιατικὲς καὶ εὐρωπαϊκὲς χώρες πρέπει νὰ εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα νέα ὑπερπληθῶρα αἰχμαλώτων ὑστερ' ἀπὸ ἐκεῖνη ποὺ εἶχε δημιουργηθῆ ἐπὶ Μουράτ 1ου (1360 - 1389) καὶ εἶχε προκαλέσει μάλιστα δξὺ πρόβλημα. Ἄσπρ σ' αὐτὸ εἶχε δώσει τότε ὁ περίφημος νομομαθὴς τῆς Καραμανίας Κιρὰ Ρουστὲμ γνωματεύοντας πὼς τὸ ἕνα πέμπτο τῶν αἰχμαλώτων ἀνῆκε στὸν σουλτάνο. Ἄν λοιπὸν κάποιος γύριζε ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία μὲ πέντε αἰχμαλώτους, τοῦ ἔπαρναν τὸν ἕνα· ἂν ὅμως εἶχε λιγότερους, τοῦ ζητοῦσαν 25 ἄσπρα γιὰ τὸν καθένα, δηλαδὴ ἕμμεσα καθόριζαν τὴν ἀξία τοῦ σκλάβου σὲ 125 ἄσπρα¹.

Ἡ νέα ὑπερπληθῶρα τῶν αἰχμαλώτων ἐξηγεῖ, πὼς ἐπὶ Μουράτ 2ου (1421 - 1451) τὰ στρατολογημένα παιδιὰ τους ἔφταναν κάποτε τὶς 10 χιλιάδες, ὅπως ἐξάγεται ἀπὸ τὸ ἐξῆς χωρίο τοῦ Χαλκοκονδύλη: «Πεζοὶ πάρεις: τῷ βασιλεῖ ἀμφὶ τοὺς ἑξακισχιλίους καὶ ἐνίστε ἀμφὶ τοὺς μυρίους. ἀπὸ γὰρ τούτων φρουρὰν τε φαίνει ἐν ταῖς ἀκροπόλεσι, καὶ αὐτὴς ἑτέραν εἰς τὴν χώραν ἐκείνων καθίστησι. παρεγένοντο δ' αὐτῷ τῆδε. παῖδας λαβὼν αἰχμαλώτους ὄσους ἂν τύχη ἀνδραποδισάμενος...»². Ἐπίσης καὶ ὁ σύγχρονος Δούκας μιλεῖ γιὰ τὴ μεγάλη στρατολογία τῶν χριστιανοπαίδων αἰχμαλώτων, καθὼς καὶ γιὰ τὸν πολλαπλασιασμὸ τῶν γενιτσάρων: «... Βλάχους ὁμοίως, Σέρβους καὶ Ρωμαίους εἰς τέλος ἠφάνισεν. τούτων οὕτως αἰχμαλωτιζομένων, τὸ πέμπτον τῶν λαφύρων τῷ ἀρχηγῷ προσκυροῦσι κατὰ τὴν αὐτῶν νεαράν, καὶ ἀφοσιοῦσι τοῦτο τὸ πέμπτον τῇ ἀρχῇ, καὶ ταῦτα τὰ κρείττονα. εἶτα καὶ οἱ τοῦ ἀρχηγοῦ καὶ τῆς ἀρχῆς ἐξισωταί, ὅπου δ' ἂν νέον καὶ εὐθροστον ἐκ τῶν αἰχμαλώτων ἴδωσι, τοῦτον δι' ἐλαχίστου τιμήματος ὠνήσαντες εἰσποιητὸν τῇ ἀρχῇ καὶ δοῦλον κατονομάζουσι. καὶ τούτους ὁ ἀρχηγὸς νεόλεκτον στρατὸν, κατὰ δὲ τὴν αὐτῶν γλώτταν γενίτζερι, καλεῖ. οὗς καὶ εἰς τὴν αὐτοῦ δυσσέθειαν μετάγων καὶ περιτέμων οἰκείους αὐτῷ κατονομάζει, ὄσους αὐτοῖς πάμπολλα δῶρα καὶ δῆφικίων τὰ λαμπρότατα, προνοίας οὐ τῆς τυχού-

¹ Βλ. Fr. Giese, Die altosmanischen anonymen Chroniken, Teil II (Übersetzung). Leipzig 1926, σελ. 31 - 32. Πρβ. τοῦ αὐτοῦ, Das Problem κλπ. ἐνθ' ἂν. σελ. 264 - 265.

² Χαλκοκονδύλης, ἐκδ. Βόννης, σελ. 228.

σης και παντοίων άλλων αγαθών, έμποραπέζους και συμπότας ποιών αυτούς, έχων εις αυτούς στοργήν ως πατήρ προς τέκνα, και ταύτα τίνας: αϊπόλους και ποιμένας βουκόλους τε και χοιροβοσκούς, γεωργών παιδάς και ίπποφορβών... τουτο τοίνυν τὸ νεόλεκτον σύνταγμα καθ' ἑκαστον ἔτος ὑπερπεριτεῦθόν ἐστι, και εἰς τὸ ἐν ἑκατοσιτάκις ἐν ἀριθμείται...»¹. Ὁ Δούκας, ἄλλο και ἂν ὑπερβάλλη, ἀναφέρει ὀρισμένα ἀξιοπρόσεκτα πράγματα: ὅτι οἱ ἄνθρωποι τοῦ σουλτάνου εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ ἐξαγοράσουν «δι' ἑλαχίστου τιμήματος», δηλαδή μὲ 125 ἄσπρα, κάθε νέο και εὐρωστο αἰχμαλώτο και ὅτι οἱ γενίτσαροι, προερχόμενοι ἀπὸ τὶς τάξεις τῶν γεωργῶν και τῶν βοσκῶν, πολλαπλασιάζονταν κάθε χρόνο μὲ γοργὸ ρυθμὸ.

Ἐπειδὴ τὰ παραπάνω βυζαντινὰ κείμενα ἀναφέρονται μόνο σὲ παιδιὰ χριστιανῶν αἰχμαλώτων πολέμου και ὄχι χριστιανῶν ὑπηκόων τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, παρακινοῦν τὸν ἐρευνητὴ νὰ ὑποθέσῃ ὅτι ὁ θεσμὸς τοῦ κατὰ περιοδικὰ χρονικὰ διαστήματα παιδομαζώματος εἶναι ὑστερογενής, δηλαδή ἔτι καθιερώθηκε ἐπὶ τῶν διαδόχων τοῦ Μουράτ 2ου. Ἦδη ὁ Zinkeisen, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐνδιατρίψῃ μὲ ἐπιμέλεια και προσοχὴ στὴ διερεύνηση τοῦ θεσμοῦ τῶν γενιτσάρων και τοῦ προβλήματος τοῦ παιδομαζώματος², ἔχοντας ὑπ' ὄψῃ του μόνο τὸ χωρίο τοῦ Χαλκοκονδύλη παρατηρεῖ στὸν τρίτο τόμο τῆς ἱστορίας του ὅτι στὴν ἐποχὴ ἀκρόμῃ τοῦ Μουράτ 2ου δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ λόγος γιὰ παιδομάζωμα και ἀφήνει νὰ ὑπονοηθῇ ὅτι πρῶτος ὁ Μωάμεθ 2ος, γιὰ νὰ συμπληρώσῃ τὰ μεγάλα κενά, ποὺ εἶχαν δημιουργηθῇ στὶς τάξεις τῶν γενιτσάρων ἀπὸ τοὺς συνεχεῖς πολέμους, και γιὰ νὰ μὴ ἐξαφανιστῇ ὁ θεσμὸς τοῦ στρατιωτικοῦ αὐτοῦ σώματος, ἀναγκάστηκε νὰ προσφύγῃ σ' ἕνα μέτρο ἀνάγκης: νὰ εἰσαγάγῃ τὸ θεσμὸ τοῦ *devşirme*, δηλαδή νὰ στρατολογῇ βίαια κατὰ χρονικὰ διαστήματα τὸν ἀναγκαῖο ἀριθμὸ παιδιῶν τῶν χριστιανῶν ὑπηκόων του³. Καὶ γιὰ νὰ ἐνισχύσῃ τὴν ὑπόθεσίν του, ἀναφέρει ὅτι ὁ Μωάμεθ 2ος ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνάρρησή του στὸ θρόνο κατέταξε στὸ γενιτσαρικὸ σῶμα 6500 ἱερακοφόρους και ἀρκετοὺς «ἐπιστάτας κουνῶν», ποὺ βρῖσκονταν στὴν αὐλὴ του⁴.

Ἡ γνώμη λοιπὸν τοῦ Zinkeisen στηρίζεται στὴν ἔλλειψη ἐνδεί-

¹ Δούκας, ἔκδ. Βόννης, σελ. 137-138.

² Βλ. και χρῆση τοῦ Mordtmann γιὰ τὸν Zinkeisen στὴ βιβλιογραφία τοῦ ἀρθροῦ «Dewshirme» στὴν *Enzyklopaedie des Islam*.

³ Zinkeisen, *Geschichte des osmanischen Reiches* 3, σελ. 215. Τὴ γνώμη του αὐτὴ τὴ θέχεται και ὁ Παλασσηόπουλος, ἐνθ' ἂν. σελ. 13.

⁴ Βλ. Χαλκοκονδύλη, ἔκδ. Βόννης, σελ. 377-378. Zinkeisen, *Geschichte des osmanischen Reiches* 3, σελ. 215. Πρὸ. και τὸ ἀρθρο «Segban» τοῦ Cl Huart στὴν *Enzyklopaedie des Islam*.

ξεων στὸν Χαλκοκονδύλη γιὰ τὴν ἔναρξη τοῦ παιδομαζώματος ἐπὶ Μουράτ 2^{ου} ¹. Ἡ ἴδια ἔλλειψη ἐνδείξεων ὑπάρχει καὶ στὸν Δούκα, ὅπως εἶδαμε. Σ' αὐτὴν ἀναφερόμενος καὶ ὁ Hasluck, ὁ ὁποῖος ἔμως δὲν εἶχε ὑπ' ὄψη του τὸν Zinkeisen καὶ τὸν Mordtmann, ποὺ ἔφεραν στὸ φῶς νεώτερες εἰδήσεις, ὅπως θὰ ἰδοῦμε παρακάτω, παρατηρεῖ ὅτι εἶναι δύσκολο νὰ πιστέψουμε ὅτι ἓνας Ἑλληνας συγγραφέας, ὁ Δούκας, θὰ παρέλειπε νὰ μνημονεύσει τὴ στρατολογία τῶν χριστιανοπαίδων, ποὺ γεννοῦσε πάντοτε πικρὸ παράπονο στοὺς Ἑλληνας, ἂν πραγματικὰ στὴν ἐποχὴ του γινόταν συστηματικὴ στρατολογία² καὶ παραδέχεται ὅτι αὐτὴ πρέπει νὰ ἄρχισε μετὰ τὸ 1472 ³.

Ἡ ἀπουσία ὅμως τῶν μαρτυριῶν δὲν εἶναι δυνατὸν ν' ἀποκλείσει τὴν πιθανότητα ὅτι τὸ παιδομαζώμα εἶχε ἀρχίσει ἐπὶ Μουράτ 2^{ου}, γιὰτὶ καὶ τὰ δύο χωρία τῶν Βυζαντινῶν ἱστορικῶν βρίσκονται σ' ἐκεῖνα τὰ μέρη τῶν βιβλίων τους, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὰ τρία πρῶτα χρόνια τῆς βασιλείας του (1421 - 1423), ἀναφέρονται δηλαδὴ σὲ περιπτώσεις στρατολογίας παιδιῶν χριστιανῶν ἀιχμαλώτων, ποὺ εἶχαν παρατηρηθῆ ἕως τότε. Ἐπομένως τὸ 1423 πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὡς terminus post quem τῆς στρατολογίας παιδιῶν χριστιανῶν ὑπηκόων τῶν σουλτάνων.

Στὸ πρόβλημα τοῦ παιδομαζώματος ξαναγυρίζοντας ὁ Zinkeisen παραθέτει στὸν τέταρτο τόμο τῆς ἱστορίας του μιὰ νεώτερη ἐνδιαφέρουσα πραγματικὰ εἶδηση, ποὺ μιλεῖ καθαρὰ γιὰ στρατολογία χριστιανοπαίδων κάθε πέντε χρόνια ἐπὶ Μουράτ 2^{ου}. Ὁ Zinkeisen νομίζει πολὺ σωστὰ ὅτι ἡ εἶδηση αὐτὴ ἀναφέρεται στὶς ἀρχὲς τοῦ παιδομαζώματος⁴, ἀλλὰ δὲν τὴν ἐκμεταλλεύεται γιὰ ν' ἀναθεωρήσει τὶς γνώμες του, ποὺ εἶχε ἤδη διατυπώσει στὸν τρίτο τόμο, ὅπως εἶδαμε παραπάνω, καὶ νὰ καταλήξῃ σὲ κτὶ θετικὰ συμπεράσματα. Ἴσως γιὰτὶ ἡ πληροφορία αὐτὴ ἀνέτρεπε τὶς γνώμες του. Ἡ εἶδηση εἶναι παρμένη ἀπὸ ἓνα σπάνιο βιβλίον, ποὺ τὸ εἶχε γράψει στὰ λατινικὰ ἓνας κάτοικος τοῦ Siebenbürgen, ἀιχμάλωτος τῶν Τούρκων ἀπὸ τὰ 1434 - 1456. Τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα τοῦ βιβλίου, ποὺ μεταφράστηκε τὸ 1530 στὰ γερμανικά,

¹ Zinkeisen, Geschichte des osmanischen Reiches 3, σελ. 215: «Wenigstens weiss Chalcondylas nichts davon. Auch lässt sich nicht genau nachweisen, wenn sie zum ersten Male stattgefunden haben mag».

² F. W. Hasluck, Christianity and Islam under the Sultans, Oxford 1929, τ. 2, σελ. 486 - 487.

³ Zinkeisen, Geschichte des osmanischen Reiches 4, σελ. 166 ὅσοι. 2: «Nachträglich wollen wir hier noch erwähnen, was den Ursprung desselben (Knabenzehents) betrifft, sich eine interessante Andeutung schon in dem siebenten Capitel des seltenen Werkchens: «Cronica - Abconter-sayung... durch Sebastian Franck verdeutsch, 1530» findet».

εἶναι τὸ ἐξῆς: «Durch all sein Land seind noch vil auss den alten kriecken und andrer natione, die vil stätlin un schlösser ynnhaben nnd die von allen statuten un auflegung anderer herrschafft frey un aussgenommen, allein auf de Künig sehen: un ye zu fünff jaren beruft der Künig ihr sone, das er sie an der edlen Fürstenthöf aussteile das sie inn siten un tugent auch zum streit underwisen, reuterey un ritterspil lernen. Wan sie nun XX jar erreichen, berüfft er sie an sein hoff, das sie bei ym dienst un solt habe auf in wartten un im zii hoff reytten. Dise heissen *Gigilcheri*, dero hat er gemeinklich XXX oder biss in XL Tausend an sein hoff...»¹.

Τῆ σπουδαιότητα τῆς νέας αὐτῆς πληροφορίας διέγνωσε ἀργότερα, στὰ 1913, πρῶτος ὁ Mordtmann, ὁ ὁποῖος στηριζόμενος σ' αὐτὴ παραδέχτηκε ἔτι τὸ παιδομάζωμα γινόταν ὁπωσδήποτε ἐπὶ Μουράτ 2^{ου}, ἀλλὰ παρέλειψε νὰ ἐκμεταλλεῖται κατὰ τὴν ἀξία τῆς μιᾶ ἄλλῃ ἐπίσης σημαντικῆς εἰδήσεως, ποὺ ὁ ἴδιος παρέθετε καὶ ποὺ οὐσιαστικὰ ἔλυνε τὸ πρόβλημα: μιᾶ φράση τοῦ Bartholomaeus de Jano, ὁ ὁποῖος ἔγραφε στὰ 1438 ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ἔτι ὁ Μουράτ 2^{ος} θέσπισε τὴν «decimam puerorum nuper quod prius nunquam fuerat», δηλαδὴ τὸ παιδομάζωμα. Γι' αὐτὸ πολὺ σωστὰ πρόσεξε τὴν εἴδηση αὐτὴ πρῶτα ὁ Giese καὶ κατόπιν ὁ Paul Wittek, γιὰ νὰ ὑποστηρίξουν ἔτι τὸ παιδομάζωμα θεσπίστηκε ἐπὶ Μουράτ 2^{ου}. Δὲν καθορίζουν ἔμως πότε ἀκριβῶς ἄρχισε. Ὁ Giese γράφει ἀόριστα ἔτι τὸ παιδομάζωμα πρέπει νὰ ἄρχισε «τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη, ποὺ δὲν εἶχαν γίνεи μεγάλες κατακτήσεις καὶ ἔπρεπε νὰ διατηρηθοῦν οἱ παλαιᾶς κτήσεις τῆς Τουρκίας»², καὶ ὁ Wittek, πρὸ συγκεκριμένα, «γύρω στὰ 1430»³.

Τόσον ἔμως ὁ ἕνας, ὅσον καὶ ὁ ἄλλος εἶχαν ὑπ' ὄψη τους μόνο τὴν παραπάνω φράση τοῦ Bartholomaeus de Jano καὶ ὄχι ὀλόκληρο τὸ σχετικὸ χωρίο, ἴσως γιὰτὶ ὁ Mordtmann παρέλειψε νὰ παραπέμψῃ στὴν *Patrologia Graeca* (τ. 158), ἀπ' ἔπου πήρε τὴν ἐνδιαφέρουσα αὐτὴ εἴδηση. Τὸ χωρίο εἶναι ἀπόσπασμα ἐπιστολῆς τοῦ Bartholomaeus de Jano (*Epistola de crudelitate Turcarum, Ex Constantinopoli XII dec. MCCCCXXXVII*) πρὸς τὸν «venerabilem religi-

¹ Βλ. τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Zinkeisen, *Geschichte des osmanischen Reiches* 4, σελ. 166, ἔπος. 2.

² Giese, *Das Problem* κλπ., ἔνθ' ἀν. σελ. 267-268.

³ Paul Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*, London 1938, σελ. 49. Ὁ Gibbons, χωρὶς νὰ προσέγῃ σαφῶς καὶ πειστικῶς ἀποδείξεις, ἀνάγει τὸ παιδομάζωμα στὸν Μουράτ 1^ο (*Herbert Adams Gibbons, The Foundation of the Ottoman Empire*, Oxford 1916, σελ. 118-119).

osum ac praedicatorum eximium fratrem Albertum de Sartiano ordinis Minorum Venetiis praedicantem» και ἔχει ὡς ἑξῆς: «Adde, si quid ponderis est, quod de omnibus villis, civitatibus et castellis suo subjectis imperio, quae forte centum milia sunt, decimam puerorum partem de Christianis, quod prius nunquam fecerat, nuper accepit a decem usque ad viginti aetatis annos, quos suos speciales sclavos et armigeros, et quod pejus est, Saracenos effecit»¹.

Ἄμεσως βλέπουμε ὅτι τὸ κείμενο ἔχει «... quod prius nunquam fecerat» μὲ ὑπονοούμενο ὑποκείμενο «ὁ Μουράτ» και ὄχι «fuerat» μὲ ὑποκείμενο τὸ «decima puerorum», φανερώνει δηλαδή ὅτι ὁ Μουράτ 2ος ἔκανε τότε κάτι, εἰσήγαγε τὸ παιδομαζώμα, πὸ ποτὲ ὡς τότε δὲν τὸ εἶχε κάνει. Ὁ Bartholomaeus de Jano θεωρεῖ τὸ μέτρο αὐτὸ τοῦ Μουράτ 2ου ὡς τὴν πιὸ φοβερὴ μάστιγα τοῦ Χριστιανισμοῦ, πὸ θὰ ἔπρεπε νὰ συγκινήσει τὴν κοινὴ γνώμη και τοὺς βασιλεῖς τῆς Δύσης και νὰ τοὺς ξεσηκώσει σὲ σταυροφορία ἐναντίον τῶν Τούρκων. Πότε ὅμως ἀκριθῶς ἔγινε αὐτό; Τὸ ἐπίρρημα «nuper» τῆς πρόταξης «quod prius nunquam fecerat» δηλώνει βέβαια ὅτι αὐτὸ ἔγινε κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια, ἀλλὰ ἡ ἔκφραση εἶναι ἀόριστη.

Γιὰ τὸν ἀκριθέστερο προσδιορισμὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ παιδομαζώματος μᾶς βοήθει ἡ μαρτυρία ἐνὸς ἐπίσημου ἐγγράφου, πὸ δημοσίευσε ὁ Σπ. Λάμπρος στὸν «Νέον Ἑλληνομνήμονα» τὸ 1908² και τὸ ὁποῖο δὲν εἶχαν ὑπ' ὄψη τους οἱ προηγούμενοι ἱστορικοί: εἶναι ὁ «ὄρισμός», πὸ ἀπευθύνει ὁ Σινὰν πασάς, στρατηγὸς τοῦ Μουράτ 2ου, πρὸς τοὺς κατοίκους τῶν Ἰωαννίνων μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Θεσσαλονίκης (29 Μαρτίου 1430). Μὲ τὸ ἐγγράφο αὐτὸ τοὺς προσκαλεῖ νὰ παραδώσουν τὴν πόλη και τοὺς ὑπόσχεται μὲ ἔρκους ὅτι δὲν ἔχουν νὰ φοβηθοῦν τίποτε: «...μήτε αἰχμαλωτισμὸν, μήτε πιασμὸν παιδίων, μήτε ἐκκλησίας νὰ χαλάσωμεν, μήτε μασιγίδι νὰ ποιήσωμεν, ἀλλὰ καί...»³. Τὸ χωρίο αὐτὸ τοῦ ὄρισμοῦ, πὸ τὸν ἀντέγραψε ὁ φίλος τοῦ Λάμπρου καθηγητῆς Γαβριήλ Δεστούνης ἀπὸ τὸν ὑπ' ἀρ. CCCLVI, φ. 23-24, κώδικα τῆς Βιβλιοθήκης Πετρούπολεως (16 αἰ.), παρουσιάζεται ἀπαράλλακτα ὅμοιο μὲ τὸ ἀντί-

¹ *Bartholomaeus de Jano*, Epistola de crudelitate Turcarum (Iñ. cod. 1130 Bibliothecae S. Michaelis Venetae) στοῦ *Migne*, Patrologia Graeca, τ. 158, στ. 1066.

² Τὴν ὑπόδειξη τῆς μαρτυρίας αὐτῆς ὄφειλω στὸν σοφὸ καθηγητῆ και ἀκαδημαϊκὸ κ. Κ. Ἄμντο.

³ Σπ. Λάμπρος, Ἡ ἑλληνικὴ ὡς ἐπίσημος γλῶσσα τῶν σουλτάνων. Ν. Ἑλληνομνήμων 5 (1908) 61-64.

στοιχο του ίδιου κειμένου, που αντέγραψε αργότερα ο άκαδημαϊκός Κ. Ἀμαντος από τον Συναϊτικό κώδικα 1208, φ. 193β (15 α.).¹

Τρεις άλλες εκδόσεις του κειμένου (του Γ. Αζιζάνος, «Ἀθηνα» ἀρ. 2, Ἀπρίλιος 1831, σελ. 118-119, Α. Μουστοξύδου, «Ἑλληνομνήμων» σελ. 576-577, Π. Α. Π. (Ἀραβαντινοῦ), Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου, Ἀθήναι 1857, τ. 2, σελ. 315-317), που ἀσφαλῶς ἔχουν προέλθει ἀπὸ τὸ ἴδιο ἀρχετύπο, ἀπὸ τὸν *κουβαράν* τῶν Ἰωαννίνων, παραλείπουν τὶς λέξεις «παιδίων, μήτε ἐκκλησίας νὰ χαλάσωμεν». Ἡ παράλειψη αὐτὴ ὀφείλεται χωρὶς ἀμφιβολία σὲ σφάλμα τοῦ ἀντιγράφου, ὁ ὁποῖος, πολὺ πιθανόν, πήδησε μιὰ σειρά τοῦ ἀρχετύπου. Ἄλλωστε ἡ λέξις «πιασμός» χωρὶς προσδιορισμὸ ὕστερ' ἀπὸ τὴ συνώνυμη λέξις «αἰχμαλωτισμός» εἶναι δύσκολο νὰ σταθῆ. Γι' αὐτὸ νομίζω ὅτι ἡ ἔκφραση «παιδίων, μήτε ἐκκλησίας νὰ χαλάσωμεν» ἔχει τὴ θέση της στὰ κείμενα τῶν κωδίκων Πετροπόλεως καὶ Συναϊτικοῦ, που φαίνεται νὰ εἶναι τὰ πληρέστερα καὶ ἀρχαιότερα.

Ἐπομένως, ἔχοντας ὑπ' ὄψιν μας καὶ τὴ μαρτυρία τοῦ Bartholomaeus de Jano, ὁ ὁποῖος τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1438 ἔγραψε ὅτι ὁ Μουράτ 2^{ος} θέσπισε «τελευταῖα» τὸ παιδομάζωμα, πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι συστηματικὰ ἄρχισε τὸ παιδομάζωμα λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 1430.

Μολταυτα εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι σποραδικὰ στὸ παρελθὸν θὰ σημειώθηκαν στρατολογίες παιδίων χριστιανῶν ὑπηκόων τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ὅπως π.χ. τὸ 1395 ἐπὶ Βαγιαζίτ 1^{ου} (1389-1402)².

Ταυτόχρονα μὲ τὴν ἔναρξη τῆς συστηματικῆς στρατολογίας παιδίων χριστιανῶν ὑπηκόων τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἐπὶ Μουράτ 2^{ου} φαίνεται ὅτι ἔγινε καὶ ριζικὴ ἀναδιοργάνωση τοῦ γενιτσαρικοῦ σώματος, ὅπως πρέπει νὰ συμπεράνουμε ἀπὸ τὸ ἔξῃς χωρὶο τοῦ συγχρόνου τῶν γεγονότων Φραντζή: «Οὗτος, γράφει, πρῶτος τοῖς Ἰαννιτζαρίσις τὰ προνόμια ἃ ἔχουσιν ἐχαρίσαστο, καὶ εἰς τάξιν ἦν ἕως τῆς σήμερον ἔταξε πορεύεσθαι: παλαιόθεν μὲν τὸ αὐτὸ τάγμα ἐτέρας συνηθείας καὶ τάξεις καὶ ἐνδύματα εἶχον, καὶ γυναῖκας μὴ λαμβάνειν ἔταξε, ἵνα μὴ ἀσχολῶνται διὰ γυναικῶν καὶ παιδίων τροφᾶς καὶ φροντίδας, ἀλλὰ μετὰ προθυμίας ἐν τῷ πολέμῳ πάντοτε ἀμερίμωτος ἔσονται, καὶ υἱοὺς αὐτοῦ

¹ Κ. Ἀμάντου, Ἡ ἀναγνώρισις ὑπὸ τῶν Μωαμεθανῶν θρησκευτικῶν καὶ πολιτικῶν δικαιομάτων τῶν χριστιανῶν καὶ ὁ ὁρισμὸς τοῦ Σινάν πασᾶ. Ἠπειρωτικὰ Χρονικά 5 (1930) 207-209.

² Βασιλείου Λαοῦδα, Ἰαϊθώρου, ἀρχιεπισκόπου, ἐμιλία περὶ τῆς ἀρπαγῆς τῶν παιδῶν καὶ περὶ τῆς μελλούσης κρίσεως, Ἑλληνικά, Παράρτημα 4: Προσφορά εἰς Στίλπ. Π. Κυριακίδην, Θεσσαλονίκη 1953, σελ. 389-398. Πρβ. καὶ Ο. Ταγαλί, Thessalonique au quatorzième siècle. Paris 1913, σελ. 286-287.

κλεισθαι εκελευσε». Δεν ισχυρίζομαι βέβαια ότι όλα ἔσα ἀναφέρει ὁ Φραντζῆς εἶναι πραγματικά μεταρρυθμίσεις τοῦ Μουράτ 2ου καὶ οἱ μό-
νες μεταρρυθμίσεις του. Ἀπεναντίας νομίζω ότι προκύπτει ἕνα νέο δύ-
σκολο πρόβλημα τῆς ἱστορίας τοῦ παιδομαζώματος, ποῦ ἴσως μείνη
γιὰ πάντα ἄλυτο: γὰ ἀνευρεθῶν δηλαδὴ οἱ παλαιῆς διατάξεις τῆς στρα-
τολογίας καὶ ὀργάνωσης τῶν γενιτσάρων ποῦ ἐπέζησαν, καθὼς καὶ οἱ νέες
τοῦ παιδομαζώματος, ποῦ θεσμοθετήθηκαν ἀπὸ τὸν Μουράτ 2ο. Πρὸς τὸ
παρὸν πρέπει ν' ἀρκεστοῦμε στὴ διατύπωση τῆς γνώμης, ὅτι ὁ νέος θεσμὸς
τοῦ παιδομαζώματος εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι προσαρμόστηκε στίς κατὰ
παράδοση παλαιῆς διατάξεις τοῦ γενιτσαρικοῦ σώματος, ποῦ ἀφοροῦσαν τὴ
στρατολογία καὶ τὴν ἐκπαίδευση τῶν χριστιανῶν αἰχμαλώτων, ὅπως θὰ
ἴδουμε παρακάτω κατὰ τὸν καθορισμὸ τῆς ἡλικίας τῶν ὑποψήφιων γε-
νιτσάρων, ἀλλὰ εἶναι ἀναμφίβολο ὅτι ὀργανώθηκε συστηματικὰ ἐπάνω
σὲ νέες καὶ στερεῆς βάσεις καὶ ἔτσι δημιουργήθηκε ἕνα γόνιμο φυτώ-
ριο γενιτσάρων.

Ἡ ἀναδιοργάνωση τοῦ γενιτσαρικοῦ τάγματος ἐπὶ Μουράτ 2ου καὶ
οἱ μεταρρυθμίσεις του ἔκαναν τόσο μεγάλη ἐντύπωση στοὺς μεταγενε-
στέρους, ὥστε γρήγορα ἐπικράτησε σύγχυση σὲ πολλοὺς ὡς πρὸς τὸ
ἔργο τῶν προκατόχων τους καὶ τελικὰ ἢ ἀποψῆ ότι ὁ σουλτάνος αὐτὸς
ὑπῆρξε ὁ εἰσηγητὴς τῆς στρατολογίας τῶν χριστιανοπαίδων καὶ γενικὰ
τοῦ θεσμοῦ τῶν γενιτσάρων¹.

Τὸ νέο φυτώριο τῶν γενιτσάρων γρήγορα ἔδωσε τοὺς καρπούς του
καὶ ἡ δύναμη τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ αὐξήθηκε ἐπιφοβὰ². Τὴν ἀποτελε-

¹ Φραντζῆς, ἔκδ. Βόννης, σελ. 92. Πρβ. καὶ ἔκδοση Teubner (Ἰωάν. Παπα-
δοπούλου), σελ. 95-96.

² Βλ. ἔκθεση τοῦ βέλτου Paolo Contarini, γραμμένη στὰ 1583: *Eugenio Al-
bèri, Le Relazioni degli ambasciatori Veneti* σελ. 219 «...Oltra questa mili-
zia a cavallo, ha Sua Maestà quella dei gianizzeri a piedi. *che fu istituita
da Sultan Amurat II, settimo Signore di Casa Ottomana*, la qual è cresciuta
col tempo per il suo valore in tanta riputazione...». Πρβ. καὶ *Johannes
Leunclavius, Annales sultanorum othmanidarum*, Francofurdi 1585, σελ. 216.
Zinkeisen, Geschichte des osmanischen Reiches 1, σελ. 128, ἔκδο. 3. Πρβ.
καὶ *Gibbons, The Foundation of the Ottoman Empire*, σελ. 117, ἔκδο. 1.

³ Πρβ. καὶ *Witteck, The Rise of the Ottoman Empire*, σελ. 50: «...Now,
by the regular recruiting in their own provinces, this institution became
one of the strongest pillars of the Ottoman state and meant much more
than a regiment of guards in the army: it was the institution in which
the very best elements of the native population were brought up to be-
come the most faithful and devoted servants of the state». Τὴ σπουδαί-
τητα τῶν γενιτσάρων ὡς δυναμικοῦ παράγοντα τῆς τουρκικῆς αυτοκρατορίας μετὰ
τὴν ἀναδιοργάνωσή τους ἐπὶ Μουράτ 2ου βλ. στίς ἐκθέσεις τῶν διπλωματικῶν ἀντιπρο-
σώπων τῆς Βενετίας στὴν Κωνσταντινούπολη (*Albèri, Le Relazioni* κλπ. passim).

σματικότητά του θά τή δοκίμαζε με δδυνηρό τρόπο μέσα σε λίγα χρόνια και αυτή ή πρωτεύουσα του βυζαντινού κράτους.

Επομένως δέν είναι δρθή ή γνώμη του Gibbons, που επιχειρεί νά δείξη ότι: δ θεσμός των γενιτσάρων, όπως οργανώθηκε επί Μουράτ Ιου, δέν απέβλεπε ν' αυξήση τή δύναμη και δραστικότητα του τουρκικού στρατού, αλλά νά εξαναγκάση σε έξωμοσία τους χριστιανικούς πληθυσμούς¹. Τό ότι ή άπειλή τής στρατολογίας των χριστιανών άιχμαλώτων ή άργότερα του παιδομαζώματος θά προκάλεσε έξωμοσίες, δέν υπάρχει άμφιβολία, αλλά ότι ήταν ένσυνείδητη ένέργεια που απέβλεπε σ' αυτές και μόνο και όχι στη δημιουργία δυναμικού στρατού, είναι γνώμη άστήρικτη. Και πραγματικά δ Gibbons παρασύρθηκε στη διάτυπωση τής γνώμης του κυρίως από έρμηνευτικό σφάλμα του Hellert, που μετέφρασε στά γαλλικά τήν δθωμανική ιστορία του Hammer².

¹ Gibbons, *The Foundation of the Ottoman Empire*, σελ. 118.

² Ο Gibbons, για νά στηρίξη τή γνώμη του, αναφέρει, παραπέμποντας στον Hammer, ότι: επί Μουράτ και Βαγιαζίτ οί γενιτσαροι μολις έφταναν τους 1000, ένω επί του Μωάμεθ 2ου ήταν μόλις 1200. Ο Hammer όμως δέν γράφει τέτοια πράγματα, αλλά μιλεί μόνο για 12000 γενιτσαρους επί Μωάμεθ 2ου (*Geschichte des osmanischen Reiches* 1, σελ. 94). Τί συνέθηκε λοιπόν; Ο Gibbons παρασύρθηκε από τή γαλλική μετάφραση του Hellert, που μεταφράζει τό zwölf Tausend σε douze cents (*J. de Hammer, Histoire de l'empire ottoman depuis son origine jusqu'à nos jours*, μετάφρ. Hellert, τόμ. 1, σελ. 126). Ο Έλληνας μεταφραστής του Hammer Κωνστ. Σ. Κρονιβάς, που έχει υποδείξει: στον πρόλογό του τά πολλά μεταφραστικά σφάλματα του Hellert (*Ι. Χάμμερ, Ιστορία τής δθωμανικής αυτοκρατορίας*, Αθήνα 1870, τ. 1, σελ. θ') μεταφράζει: με άκρίβεια τή σχετική φράση (τ. 1 σελ. 110). Τό όλιόσημα αυτό του Gibbons δέν τό παρατήρησε ούτε δ Julius Germanus κρίνοντας τό βιβλίο του στο περιουθικό «Turân» (Βουδαπέστη) 1918, σελ. 491-496, ούτε και δ Γεωργιάδης Άρνάκης, δ οποίος φαίνεται ότι παραδέχεται τις άπόψεις του (Οί πρώτοι Όθωμανοί, σελ. 100 όπ.). Ο Cl. Huart με θυσπισία άποβλέπει στην εδδηση για τους 1200 γενιτσαρους, γιατί παρατηρεί ότι: άλλου δ Hammer (τ. 2, σελ. 400, μετάφρ. Hellert) αναφέρει, κατά τον Λεονάρδο τον Χίτο (*Patr. Gr. Migne*, τ. 159, στ. 927), ότι οί γενιτσαροι κατά τήν άλωση τής Κωνσταντινούπολης έφταναν τίς 15000. Έξαιγει λοιπόν τό συμπέρασμα, ότι: τήν πρώτη πληροφορία για 1200 γενιτσαρους τήν άδυνατεί: ή δεύτερη. Άλλιώδς θέχεται σωστές τις άπόψεις του Gibbons για τή χρησιμοποίησης και αυτός τή μετάφραση του Hellert και δέν, μπόρεος από τά παραπάνω άντικρουόμενα δεδομένα νά καταλήξη σε σαφή συμπεράσματα (βλ. βιβλιοκρισία του Huart στην *Journal Asiatique*, Onzième Série, Tome IX (1917), σελ. 348). Επίσης δέν μου φαίνεται σωστή ή γνώμη του Jorga, δ έπαιος ύπολογίζει τους γενιτσαρους σε 5000 στις άρχές του 15ου αι. *N. Jorga, Geschichte des osmanischen Reiches*, Gotha 1908, τόμ. 1, σελ. 483-484), καθώς και ή παρόμοια σχεδόν γνώμη του Zinkeisen (*Geschichte des osmanischen Reiches* 3, σελ. 231). Ο Busbeck, έκτακτος άπεσταλμένος του Φερδινάνδου, άδελφού και διαδόχου του Καρόλου 5ου, προς τον Σουλεϊμάν 2ο, ύπολογίζει ότι: δ αριθμός των γενιτσαρων, που

Ἡ παιδομαζώμα γινόταν στὴν ἀρχὴ κάθε πέντε χρόνια, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀφήγηση τοῦ κατοίκου τοῦ Siebenbürgen, κατόπιν κάθε τέσσερα, τρία, δύο, ἢ καὶ κάθε χρόνο, ἀνάλογα μὲ τὶς ἀνάγκες τοῦ πολέμου¹.

Ὁ Ismail Hakki Uzuncarsili δέχεται ὅτι ὁ θεσμὸς τοῦ παιδομαζώματος, τὸ devsirime kanunu, ἀντικατέστησε τὸ pençik kanunu, δηλαδή τὸ θεσμὸ τῆς στρατολογίας χριστιανῶν αἰχμαλώτων². Βέβαιον ὅμως εἶναι ὅτι ἐξακολούθησαν παράλληλα καὶ οἱ δύο τρόποι στρατολογίας, ἀλλὰ συνήθως οἱ ὑποψήφιοι γενίτσαροι, οἱ ἀτζέμ ὀγλάν, προέρχονταν ἀπὸ παιδομαζώμα³.

2. Ἄλλο ἐπίσης πρόβλημα τῆς ἱστορίας τοῦ παιδομαζώματος ἀποτελεῖ ὁ καθορισμὸς τῆς ἡλικίας τῶν χριστιανοπαίδων αἰχμαλώτων ἢ ὑπηκόων. Ὁ Zinkeisen, στηριζόμενος σὲ βενετικές ἐκθέσεις, ἀναφέρει ὅτι κατὰ διαφόρους καιροὺς ἀκολουθοῦσαν διαφορετικὲς ἀρχές: στὴν ἀρχὴ στρατολογοῦσαν παιδιὰ 6-7 ἐτῶν, ἀργότερα ὄχι μόνον 10-15 ἐτῶν, ἀλλὰ καὶ 20 καὶ 24 ἀκόμη⁴. Ὁ τελευταῖος ἐρευνητὴς Uzuncarsili γράφει ὅτι τὰ στρατολογούμενα παιδιὰ ἦταν 8-20 ἐτῶν⁵.

Οἱ γνώμες τους ὅμως αὐτὲς δὲν εἶναι ἀπόλυτα ὀρθές. Ἡ παλαιότερη σχετικὴ μαρτυρία, ὅπως εἶδαμε, εἶναι τοῦ Bartholomaeus de Japo, ποὺ γράφει ὅτι στρατολογοῦνταν παιδιὰ 10-20 ἐτῶν. Τὴν εἰδηση ὅμως αὐτὴ, ἐπειδὴ ἀφορᾷ ἓνα θεσμὸ ποὺ μόλις ἔχει ἀρχίσει νὰ καθιερώνεται, πρέπει νὰ τὴ λάβουμε ὑπ' ὄψη μὲ ἐπιφύλαξη. Γιὰ τὸν ἀσφαλέςτερο καὶ ἀκριβέστερο προσδιορισμὸ τῆς ἡλικίας τῶν ὑποψήφιων γενιτσαρῶν, τῶν ἀτζέμ ὀγλάν, μᾶς διαφωτίζει ἡ συνέχεια τοῦ χωρίου ἐκαίνου

ἦταν διασκορπισμένοι σὲ ὅλα τὰ μέρη τῆς αὐτοκρατορίας, ἔφτανε τὶς 12000. (βλ. *Ogier Ghiselin von Busbeck*, Vier Briefe aus der Türkei, übersetzt aus Lateinischem von Wolfram von den Steinen, Erlangen 1926, σελ. 19).

¹ βλ. *Zinkeisen*, Geschichte des osmanischen Reiches 3, σελ. 216 καὶ ὑποσ. 1 καὶ 2.

² *Uzuncarsili*, Kapukulu Ocakları 1, σελ. 13-14.

³ βλ. *C. N. Sathas*, Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge, Paris 1890, τ. 7, σελ. 281: «Se non possono avere prigioni, togliano per forza a' Cristiani loro sudditi per ogni parte del loro imperio i lor figliuoli». Πρβ. καὶ *Eugenio Albèri*, Le relazioni degli ambasciatori Veneti al senato durante il secolo decimosesto. Serie III - Volume III, σελ. 263. *Ricaut*, Histoire de l'état présent de l'empire ottoman, γαλλ. μετάφρ. Briot, Paris 1670, σελ. 129.

⁴ βλ. *Zinkeisen*, Geschichte des osmanischen Reiches 3, σελ. 218, ὑποσ. 2, 219.

⁵ *Uzuncarsili*, Kapukulu Ocakları 1, σελ. 14. Πρβ. καὶ τὸ ἄρθρο του «Devsirime» στὴν *Islâm Ansiklopedisi*.

του Χαλκοκονδύλη, που το μνημονεύσαμε και παραπάνω: «παίδας λαβών αιχμαλώτους —γράφει— τους αν τύχη άνδραποδισάμενος, κατατίθεται ἐς τὴν Ἀσίαν παρὰ τοῖς Τούρκοις, ὥστε τὴν φωνὴν ἐκμαθεῖν ἕνα ἕκαστον. καὶ ἐπὶ δύο ἢ καὶ τρία ἔτη διαγεγόμενοι τὴν τε γλῶτταν ἐκμανθάνουσι, καὶ συνιέντες τῆς φωνῆς ὅσα ἀν δυνηθῶσιν, αὐτὶς συλλέγει ἀφ' ὧν κατέθετο ἐς δισχιλίους καὶ πλείους τούτων. ἄγει δ' αὐτοὺς ἑξυπαντας ἐς τὴν Καλλιούπολιν, καὶ καθίστησιν αὐτοὺς ἐς τὰ πλοῖα, ναυτιζοσθαί τε καὶ διαπορθμεύειν ἐς τὴν Ἀσίαν ἀπὸ τῆς Εὐρώπης τοὺς βουλομένους διαβαίνειν. ὁβολὸν δ' ἔχει ἕκαστος ἐνταῦθα, καὶ χιτῶνα τοῦ ἐνιαυτοῦ. μετ' οὐ πολὺν δὲ χρόνον μεταπέμπονται ἐς τὰς θύρας αὐτοῦ, παρέχων τε μισθόν, ὅσος ἀν ἱκανὸς εἴη ἐς τὸ ἀποζῆν αὐτοῦς, ἐνίοις ἄλλοις δὲ πλείω παρέχεται... σκηνοῦσι δὲ οὗτοι ἀμφὶ τὸν βασιλέα, ἐς τὸν ἑαυτοῦ χῶρον ἕκαστος ἐχόμενος τοῦ ἐτέρου. ἐντὸς μέντοι τούτων οὐδενὶ ἔξεστι σκηνοῦν, πλὴν τῶν τοῦ βασιλέως παίδων καὶ τῶν θησαυρῶν τοῦ βασιλέως καὶ τοῦ κοιτῶνος. σκηνὴ δὲ ἐρυθρὰ αὐτῶ»¹.

Ἀπὸ τὸ χωρίο αὐτό, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο τοῦ Δρούκα, πού ἔχω παραθέσει παραπάνω, κυρίως ἀπὸ τὴν ἔκφραση «...ὅπου δ' ἀν νέον καὶ εὐρωστον ἐκ τῶν αἰχμαλώτων ἴδωσι, τοῦτον δι' ἐλαχίστου τιμήματος ὠνήσαντες...», βγαίνει τὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ στρατολογούμενα παιδιά πρέπει νὰ ἦταν παραπάνω ἀπὸ 15 ἐτῶν ἢ τουλάχιστο παραπάνω ἀπὸ 13 ἢ 14, ὅταν ἴσως ἡ ρωμαλέα σωματικὴ τους διάπλαση τοὺς ἔκανε νὰ φαίνωνται μεγαλύτεροι². Γιατί, ἀν τὰ παιδιά ἦταν μικρότερα, πὼς θὰ ἦταν δυνατόν, ὕστερ' ἀπὸ δυὸ ἢ καὶ τρία ἀκόμη χρόνια παραμονῆς στὰ κτήματα πλοῦσιων ἀσφαλῶς Τούρκων γαιοκτημόνων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ ἐργάζωνται στὶς σκληρὲς ἐργασίες τῶν καρδιῶν στὴν Καλλιόπολη καὶ νὰ διαπορθμεύουν ἐκείνους πού θὰ ἐπιθυμοῦσαν νὰ περάσουν ἀπὸ τὴν Εὐρώπη στὴν Ἀσία; Πραγματικὰ ὁ Ricaut, παίρνοντας τὶς πληροφορίες του πιθανότατα ἀπὸ ἐπίσημα πρόσωπα τῆς τουρκικῆς αὐτοκρατορίας ἢ ἀπὸ τουρκικὲς πηγές, γράφει δύο αἰῶνες περίπου ἀργότερα, ὅτι, σύμφωνα μὲ γνωμάτευση τοῦ νομομαθοῦς τῆς Καραμανίας Καὶρὰ Ρουστέμ, τὸ ἕνα πέμπτο τῶν χριστιανῶν αἰχμαλώτων, πού εἶχαν ἡλικία παραπάνω ἀπὸ 15 χρόνων, ἀνῆκε στὸν σουλτάνο³.

¹ Χαλκοκονδύλης, ἔκδ. Βόννης, σελ. 228.

² Στὴ γνώμη μου αὐτὴ μὲ παρακινεῖ ἀκόμη καὶ τὸ ἔξης χωρίο τοῦ Κριτοβούλου, F.H.G., τ. E, IV, 8, 2: «...ἐκλέγεται δὲ καὶ παῖδας τῶν ἐφήβων ἀπὸ τε τῆς πόλεως καὶ τῆς ἔξω χώρας ἀπάσης περὶ παντακοσίους που μάλιστα καὶ χιλίους, καὶ αὐτοὺς ἐμβιβάζει ἐς τὰς τριήρεις», ὅπου γίνεται λόγος γιὰ 1500 ἐφήβους, πού στρατολογεῖ ὁ Μωάμεθ 2ος στὴν Τραπεζοῦντα καὶ πού προορίζει ἀσφαλῶς γιὰ τὸ γενετσαρικὸ σῶμα.

³ Bl. Ricaut, Histoire σελ. 590-591. Πρβ. καὶ William Elton, Tableau

Καί λίγο παρακάτω γράφει ὅτι οἱ ὑποψήφιοι γενίτσαροι περνοῦσαν ἄλλοτε μιὰ δοκιμασία 6-7 χρόνων, ἀλλά στήν ἐποχή του οἱ ἐπείγουσες ἀνάγκες τοῦ πολέμου τήν εἶχαν περιορίσει σέ ἕνα ἢ ἐνάμιου χρόνο¹.

Τῆ γνώμημου αὐτῆ, ὅτι οἱ ὑποψήφιοι γενίτσαροι στρατολογοῦνταν σέ ἡλικία 15 χρόνων καί ἄνω, τήν ἐπιθεβαιώνουν καί οἱ σχετικές μέ τήν ἡλικία διατάξεις δύο φερμανίων στρατολογίας, τῆς 29ης Μαρτίου 1601 καί τῆς 5ης Φεβρουαρίου 1666 (π. ἡ.), πού δημοσιεύτηκαν τά τελευταία χρόνια. Σύμφωνα μέ τίς διατάξεις τοῦ πρώτου, «διὰ τήν συγκρότησιν τῶν γενναίων γενιτσαρικών ταγμάτων εἴθισται νά στρατεύονται καί ἀποσιέλλονται εἰς τὰς ἐστίας τῶν γενιτσάρων οἱ ἀπό τοῦ 15^{ου} μέχρι τοῦ 20^{ου} ἔτους τῆς ἡλικίας των καλλίμορφοι, ἀριτεμελεῖς καί πρὸς πόλεμον ἱκανοὶ νέοι τῶν ἀπίστων»².

Ἀκριβεῖς πληροφορίες καί νέα στοιχεῖα γιά τὸν τρόπο τῆς στρατολογίας τῶν γενιτσάρων κατὰ τὰ μέσα τοῦ 17^{ου} αἰ. μᾶς δίνει τὸ δεύτερο φερμάνι, τῆς 5ης Φεβρουαρίου 1666, πού ἀπευθύνεται στοὺς ἱεροδίκες καί ἄλλους ἀξιωματούχους «τῶν καζάδων τῆς δεξιᾶς, ἀριστερᾶς καί μέσης πλευρᾶς τῆς Ρούμελης»³: «...Ἀπὸ ἕκαστον στρατολογούμενον χωρίον νά λάβητε ὅσα χρήματα ἀπαιτοῦνται διὰ τὸν ἱματισμὸν

historique, politique et moderne de l'empire Ottoman», Paris 1801, τ. 1, σελ. 80-81.

¹ Βλ. Ricaut, Histoire, σελ. 609. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ Ricaut ὡς πρὸς τὸν καθορισμὸ τῆς ἡλικίας τῶν ὑποψήφιων γενιτσάρων πέφτει σέ ἀντίφαση, ἀφοῦ ἄλλοῦ ἀναφέρει (σελ. 129) ὅτι τοὺς ἐπαιρναν ἀπὸ τὴν ἀγκαλιὰ τῶν γονέων τους σέ ἡλικία 10-12 χρόνων. Τότε ὁμως πρέπει νά δεχτοῦμε—ἂν λάβουμε ὅπ' ὅψη τὴ μικρὴ δοκιμασία, πού γινόταν στήν ἐποχή του—ὅτι θεωροῦνταν ἐτοιμοπόλεμοι σέ ἡλικία 11-11, 1/2 ἢ 13-13, 1/2 χρόνων!

² Ἀντιφάσεις στὸν Ricaut βλ. ἐπίσης ἀνάμεσα στὴ σελ. 130 (ὅπου ἀναφέρεται ὅτι κάθε χρόνο στήν Πελοπόννησο καί Ἀλβανία—ἐννοεῖ τὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα—μάζευαν παραπάνω ἀπὸ 2000 χριστιανόπαιδα, ὅπως τὸν βεβαίωσαν, καί ὅτι οἱ χῶρες αὐτὲς εἶχαν ἐρημωθῆ) καί στὴ σελ. 610 (ὅπου γράφει ὅτι οἱ Τούρκοι ἔκαναν παιδομάζωμα κάθε τρία χρόνια, ὅτι εἶχαν παραμελήσει τὸν θεσμὸ αὐτὸν καί ὅτι στρατολογοῦσαν ἀληθῆ καί τυχοδιωκτῆς τῆς Μ. Ἀσίας, πού γίνονταν γενίτσαροι τῆς κακῆς ὥρας ὕστερ' ἀπὸ δοκιμασία ἕξι μηνῶν). Ἡ ἀλήθεια, φαίνεται, εἶναι ὅτι γίνονταν καί οἱ δύο τρόποι στρατολογίας καί ὅτι ὁ θεσμὸς τοῦ παιδομαζώματος εἶχε πραγματικὰ παραμεληθῆ. Γιά τὴ στρατολογία τυχοδιωκτῶν βλ. καί Theodor Menzel, Das Korps der Janitscharen. Jahrbuch der Münchener Orientalischen Gesellschaft, 1902-1903, σελ. 76-77.

³ Βλ. I. K. Βασθαβέλλη, Οἱ Μακεδόνες εἰς τοὺς ὑπὲρ τῆς ἀνεξαρτησίας ἀγῶνας (1796-1832), Θεσσαλονίκη 1940, σελ. 5 ὑποσ. 1. Τοῦ αὐτοῦ, Ἀρματολοί καί κλέφτες εἰς τὴν Μακεδονίαν, Θεσσαλονίκη 1948, σελ. 55-57.

⁴ Οἱ καζάδες τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς περιελάμβαναν τίς χῶρες κοντὰ στὸ Δούναδη, τῆς ἀριστερᾶς τὴν Ἀλβανία, τῆς μέσης τὴ Βοσνία καί τὴν Ἀλβανία (Zinkeisen, Geschichte des osmanischen Reiches 4, σελ. 166).

των στρατολογηθέντων με έρυθράν τσόχαν και διά τὸ ξύρισμα αὐτῶν, οὐχὶ δὲ και ἄλλα χρήματα δια τὸν δὴγὸν ἢ δι' ἄλλην αἰτίαν. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ὑπηρεσία αὐτὴ δέον νὰ ἐκτελεσθῆ μετὰ μεγάλης περισκέψεως, παραγγέλλω ὅπως στρατολογήσῃτε μεταξὺ τῶν ἐκλεκτοτέρων, ρωμαλεωτέρων και καταλληλοτέρων νέων ἀπὸ ἑκατὸν πενήκοντα μέχρις ἑκατὸν ἐξήκοντα νεανίας και ἀποστείλῃτε αὐτοὺς μετὰ τῶν σχετικῶν καταλόγων, φερόντων τὸ ὄνομα και τὰ χαρακτηριστικὰ ἑκάστου μετὰ τῶν συνοδῶν των τιμηματικῶς εἰς τὴν πρωτεύουσάν Μου. Νὰ μὴ ἀδικήσῃτε τινα κατὰ παράβασιν τοῦ ἱεροῦ νόμου, διότι οἱ ἀδικοῦντες θέλουν τιμωρηθῆ ἄνευ οἴκτου. Διὰ τὴν ἐκτέλεσιν δὲ τῆς ρητῆς ταύτης ἐντολῆς Μου διώρισα τὸν ἐν ἐνεργείᾳ ζεμπερεκτσῆ μπασῆ¹ τῶν γενιτσάρων τῶν ἀνακτόρων Μου Μαχμουτ και διέταξα, ἕνα, ἅμα ὡς ἀφιχθῆ εἰς τὸν καζᾶν οἰουδήποτε ἐξ ὑμῶν, συγκεντρώσῃτε ὅλους τοὺς νέους τοὺς εὐρισκομένους εἰς τὰς πόλεις, χωρία, αὐτοκρατορικὰ ἢ βακουφικὰ κτήματα ἢ τιμάρια ἢ ζιαιμέτια μετὰ τῶν πατέρων των, οὐ δὲ ὁ ἐντεταλμένος αὐτοπροσώπως νὰ ἐπιθεωρήσῃ τοὺς. Νὰ ἴδῃς, ἐὰν ὑποτελῆς τις ἔχῃ πολλοὺς υἱοὺς, νὰ ἐκλέξῃς ἀπὸ τοὺς ἔχοντας ἡλικίαν ἀπὸ δέκα πέντε μέχρις εἴκοσιν ἐτῶν τὸν πλέον εὐρωστον και κατάλληλον δι' ὑπηρεσίαν και νὰ σημειώσῃς τὰ ὀνόματα και τὰ χαρακτηριστικὰ και τὰς ἰδιότητας τῶν στρατευομένων, ἀποφεύγων νὰ ἐγγράψῃς τοὺς μονογενεῖς ἢ και περισσοτέρους τοῦ ἐνὸς υἱοῦς τῶν πολυτέκνων πατέρων, ἐκτὸς ἐὰν ὁ υἱὸς οὗτος οἰκειοθελῶς ἐπιθυμῆ και εἶναι κατάλληλος δι' ὑπηρεσίαν... Ἦδῃ σὺ ἀπεσταλμένε, ἀφοῦ ἐγγράψῃς τὰ ὀνόματα εἰς διπλοῦς καταλόγους, νὰ κρατήσῃς τὸν ἕνα, τὸν δὲ ἕτερον ν' ἀποστείλῃς δι' ἐνὸς ταχυδρόμου, ἕνα, ἅμα ἀφιχθῆ, παραβληθῆ με τὸν εἰς χεῖράς σου καταλογον πρὸς πρόληψιν ἀντικαταστάσεως τῶν στρατολογηθέντων...»².

Σχετικὰ με τὴν τύχη τῶν παιδιῶν μετὰ τὴ στρατολογία τους ὁ βενετὸς πρεσβευτῆς Bernardo Navagero ἔγραφε: «Ἀφοῦ συμπληρωθῆ ὁ ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Αὐθέντου καθορισθεὶς ἀριθμὸς, τότε οἱ δύο ὑπαρχηγοὶ τῶν γενιτσάρων [ἀπ' αὐτοὺς ὁ ἕνας εἶχε περιοδεύσει τὴν Ἑλλάδα και ὁ ἄλλος τὴν Μικρὰ Ἀσίαν] τὰ μεταφέρουν και τὰ παρουσιάζουν πρὸ

¹ Βλ. *Dem. Cantimir*, Histoire de l'empire Othoman, trad. par M. De Jonquieres, Paris 1743, τ. 1, σελ. cxlij: «*Zemberektchi Bachi*, celui qui présidoit autrefois aux machines de guerre; Ingénieur». Πρὸ και Ἀθ. Ὑψηλάντων, Τὰ μετὰ τὴν ἄλωσιν (1453-1789), Κωνσταντινούπολις 1870, σελ. 766: «ἦτον πρῶτον ὀφφίκιον πολεμικόν, ὅπου ἐπιστατοῦσεν εἰς τὰς μηχανὰς δι' ὧν ἐρίπτοντο οἱ λίθοι κατὰ τῶν ἐχθρῶν, εἰς τὰς μηχανὰς δηλαδὴ τοῦ κρείου και ἄλλων ἄλλὰ τανῶν, μετὰ τὴν μεταχείρισιν μάλιστα τῶν τηλεβόλων και τῆς πυρίου κόνης, ἐξέλιπον και αἱ μηχαναὶ και τὸ ὀφφίκιον».

² Βασθαβίλλη, Ἀρματολοὶ και κλέφτες σελ. 56-57.

τοῦ ἀγᾶ τῶν γενιτσάρων καὶ κατόπιν τὰ προσάγουν πρὸ τοῦ Μεγάλου Αὐθέντου, ὅστις ἐκλέγει ὄσα τοῦ ἀρέσουν καὶ τὰ κρατεῖ εἰς τὸ σεράγι του. Ἐκεῖθεν τὰ συνοδεύουν εἰς τοὺς ἄλλους μεγιστᾶνας, οἱ ὅποιοι ἐκλέγουν καὶ αὐτοὶ ὄσα τοῖς ἀναγκαιοῦν»¹. Τὰ ὑπόλοιπα, ὅπως εἶδαμε παραπάνω, τὰ μεταφέρουν στὴν Ἑλλάδα καὶ Ἀνατολή, τὰ παραδίδουν σὲ Τούρκους μεγαλοκτηματίες κλπ. Σύμφωνα μὲ τὴν εἶδηση αὐτὴ ὅλοι ἀνεξαιρέτως οἱ στρατολογούμενοι νέοι χριστιανοὶ μετὰ τὴν ἀφιξή τους στὴν Κωνσταντινούπολη χωρίζονταν στοὺς ἀτζέμ ὀγλάν, δηλαδὴ στοὺς πραγματικοὺς ὑποψήφιους γενιτσάρους, καὶ στοὺς ἴτς ὀγλάν, δηλαδὴ στὰ παιδιὰ ποὺ προορίζονταν γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ ὑπηρεσία τῆς αὐλῆς τοῦ σουλτάνου καὶ τὰ ἀνώτατα ἀξιώματα². Ἡ πληροφορία τοῦ Navagero δὲν μοῦ φαίνεται ἀπόλυτα ἀξιόπιστη. Εἶναι συγκεχυμένη, γιὰτὶ συμφύρει εἰδήσεις, ποὺ ἀναφέρονται χωριστὰ στὸ παιδομάζωμα τῶν ἀτζέμ ὀγλάν καὶ τῶν ἴτς ὀγλάν. Ὅπως δηλαδὴ παρατηρήθηκε στοὺς ιστοριογράφους καὶ ιστορικοὺς σύγχυση καὶ κατόπιν ταυτισμὸς τῆς στρατολογίας τῶν γιαιγιᾶ μὲ τὴ στρατολογία τῶν χριστιανῶν ἀιχμαλώτων καὶ κατόπιν τῶν χριστιανῶν ὑπηκόων τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἔτσι νομίζω ὅτι ἀπὸ σύγχυση ταύτισαν καὶ τὴ στρατολογία τῶν ἀτζέμ ὀγλάν μὲ τῶν ἴτς ὀγλάν. Σ' αὐτὸ συνετέλεσε τὸ ὅτι καὶ στίς δυὸ τελευταῖες περιπτώσεις ἐπρόκειτο ὁπωσδήποτε γιὰ παιδομάζωμα.

Οἱ ἴτς ὀγλάν δὲν μοῦ φαίνεται πιθανὸν ὅτι προήλθαν μὲσα ἀπὸ τοὺς κόλπους τῶν ἀτζέμ ὀγλάν, ὅπως νομίζει ὁ Hammer³, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ συνήθεια τῶν Τούρκων νὰ δωρίζουν μικροὺς καὶ ὀραίους σκλάβους στοὺς ἰσχυροὺς τοῦ κράτους⁴. Ἡ σκέψη ὅμως γιὰ τὴ συστηματικὴ στρατολογία, τὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴ μελλοντικὴ τους χρησιμοποίησι θά

¹ Βλ. Κ. Μίετζιου, Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἱστορίας, Θεσσαλονίκη 1948, σελ. 154.

² Οἱ ἴτς ὀγλάν χρησιμοποιοῦνταν καὶ γιὰ τὸν κορσεμὸ τῶν διεστραμμένων σεξουαλικῶν ὀρμῶν τῶν σουλτάνων καὶ τῶν ἀνώτατων ἀρχόντων. Βλ. Giese, Die altosmanischen anonymen Chroniken, Teil II, σελ. 43 «Als Ali Pascha, der Sohn des Kara Halil, Vezir wurde, mehrte sich die Gottlosigkeit. Er hielt schöne Knaben um sich und nannte Itschoglan (Pagen). Wenn er sie einige Zeit zu seinen Zwecken benutzt hatte, entliess er sie (aus der Pagenkammer) und gab ihnen Posten». Πρβ. καὶ Hammer, Geschichte des osmanischen Reiches I, σελ. 231-235. Γιὰ τὴν ἐπιβίωσι τῆς διαστροφῆς αὐτῆς βλ. παραδείγματα στοῦ Σπ. Η. Ἀραβαντινοῦ, Ἱστορία Ἀλῆ πασᾶ τοῦ Τραπεζενλή, Ἀθήναι 1895, σελ. 436-447, πρὸ πάντων σελ. 438, 444. Ἴσως στὴ θλιθερῆ ἐκείνη πραγματικότητι αἰῶνων δλόκληρων τῆς τουρκοκρατίας χρωστᾶ τὴ γένεσί της καὶ ἡ βρισιᾶ «τρογλάνι».

³ Hammer, Geschichte des osmanischen Reiches I, σελ. 231.

⁴ Πρβ. Zinkeisen, Geschichte des osmanischen Reiches 3, σελ. 260.

γεννήθηκε ασφαλώς υπό την επίδραση της οργάνωσης των άτζεμ δγλάν. Ἡ στρατολογία τῶν άτζεμ δγλάν καί τῶν ἴτε δγλάν θά γινόταν χωριστά, ἄν λάθουμε ὑπ' ὄψη τήν ηλικία πού ἔπρεπε νά ἔχουν τά παιδιά τῶν δύο χωριστῶν αὐτῶν κατηγοριῶν. Εἶδαμε ὅτι οἱ ὑποψήφιοι γενίτσαροι ἦταν 15-20 χρόνων, ἐνῶ οἱ ἴτε δγλάν ἔπρεπε νά εἶναι πολὺ μικρότεροι, γιατί ἡ ἐκπαίδευσή τους προϋπέθετε περισσότερο χρόνο καί μεγαλύτερη ἐπιμέλεια¹. Εἶναι τά παιδιά τῶν 6-10 χρόνων, πού ἀναφέρουν οἱ εὐρωπαϊκές πηγές καί τίς ἀκολουθοῦν ὁ Zinkeisen καί ὁ Παπαρηγόπουλος, χωρὶς ὅμως νά κάνουν διάκριση μεταξύ άτζεμ δγλάν καί ἴτε δγλάν².

Πραγματικά, ὅπως γράφει ὁ Tavernier, οἱ ἴτε δγλάν, πού κατοικοῦσαν σέ τέσσερις χωριστοὺς θαλάμους τοῦ σεραγίου, ὅταν ἔμπαιναν στὸν πρῶτο, στὸν κιοιτσούκ ὄντά, ἦταν ἀκόμη «tout jeunes et tout novices sous la première ferule». Στὸν ὄντά αὐτὸν ἔμεναν ἔξι χρόνια, κατόπιν στὸν δεῦτερο τέσσερα καί στὸν τρίτο ἄλλα τόσα. Ἔτσι ὕστερ' ἀπὸ 14 χρόνια σκληρῆς μαθητείας καί δοκιμασίας ἔμπαιναν στὸν χάζ ὄντά, ὅπου ἀρχίζαν νά ἔχουν περισσότερες ἐλευθερίες καί νά ἔρχονται σέ συχνή ἐπαφή καί μὲ τὸν ἴδιο τὸν σουλτάνο³. Ὁ Ricaut παραθέτει εἰκόνα ἑνὸς ἴτε δγλάν τοῦ χάζ ὄντά, πού ὅμως δὲν φαίνεται νά εἶναι μεγαλύτερος ἀπὸ 18 χρόνων⁴. Ἐπομένως οἱ ἴτε δγλάν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς παραμονῆς τους στὸ σεράγι: ἦταν 8-20 χρόνων, ὅπως ἀναφέρει ὁ περιηγητῆς Thevenot⁵, ἢ καλύτερα ἔπρεπε νά εἶναι 6-20 ἢ καί παραπάνω, ἄν ὑπολογίστη κανεῖς τά χρόνια τῆς μαθητείας τους, πού μνημονεύει ὁ Tavernier. Γιὰ νά ἐνισχύσω τὴ γνώμη μου, ὅτι οἱ ἴτε δγλάν συνάζονταν χωριστά ἀπὸ τοὺς άτζεμ δγλάν καί σέ μικρὴ ηλικία (καί

¹ Βλ. *J. B. Tavernier*, Recueil des plusicurs relations et traitez singuliers et curieux, qui n'out esté mis dans ses six premiers voyages, Paris 1679, σελ. 447: «Mais (οἱ Ichoglans) ce n'est que du nombre de ceux qui sont enfans de tribut que l'on a levez sur les chrétiens ou pris en guerre ou sur mer». *Ricaut*, Histoire, σελ. 83-84, 85. Πρβ. καί *Thevenot*, Relation d'un voyage fait en Levant, Paris 1665, σελ. 46.

² Στις πηγές αὐτὲς πρόσεσα καί τοῦ *Hans Dernschwans*, Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553-1555), εκδ. Franz Babinger, München-Leipzig 1923, σελ. 61.

³ Γιὰ τὴν οργάνωση καί τὴ ζωὴ τῶν ἴτε δγλάν βλ. *Tavernier*, ἐνθ' ἄν., σελ. 447-449, 505 καί *Ricaut*, Histoire, σελ. 82-101, 109-113. Πρβ. καί σχετικὸ ἄρθρο τοῦ Cl. Hnart στὴν Enzyklopaedie des Islami, ὅπου καί βιβλιογραφία. Τὸ ἴδιο ἄρθρο καί στὴν Islâm Ansiklopedisi μὲ τὴν προσθήκη καί τουρκικῆς βιβλιογραφίας.

⁴ *Ricaut*, Histoire, σελ. 82-83.

⁵ *Thevenot*, Relation, σελ. 46.

ὄχι τὴν ἐφηβική τους), προσθέτω καὶ ὅσα ἀφηγείται ὁ Γάλλος ἱερέας

P. Robert de Dreux κατὰ τὰ μέσα τοῦ 17^{ου} αἰ.: ὅτι συνοδεύοντας μαζί μὲ ἄλλους συμπατριῶτες του στὴ Λάρισα τὸν Γάλλο πρεσβευτὴ εἶδε στὸ δρόμο νὰ περνοῦν 12-15 ἄλογα φορτωμένα μὲ κοφίνια, μέσα στὰ ὁποῖα βρίσκονταν μικρὰ παιδιὰ, ἀγόρια καὶ κορίτσια. Ἐνας ἀπὸ τοὺς ἱπποκόμους τοῦ πρεσβευτῆ, σκλάβος ἄλλοτε τῶν Τούρκων καὶ ἐξαγορασμένος τώρα τελευταῖα ἀπ' αὐτόν, ἀναγνώρισε ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὸ ἀγόρι του, ἡλικίας 7-8 χρόνων. Ἡ προθυμία τοῦ πρεσβευτῆ καὶ τῆς συνοδείας του νὰ τὸ ἐξαγοράσουν μὲ 50 σκούδα δὲν ἔφερε κανένα ἀποτέλεσμα. Ἔτσι ὁ δυστυχισμένος πατέρας εἶχε τὴ σκληρὴ ἀτυχία νὰ παρακολουθήσῃ τοὺς Τούρκους ν' ἀπομακρύνονται μαζί μὲ τὸ παιδί του, πὺ μὴ τραγικὴ σύμπτωση τὸ εἶχε φέρεῖ ἐμπρὸς του¹. Τὸ ὅτι οἱ Τούρκοι δὲν δέχονται νὰ ἐξαγοραστῇ ὁ μικρὸς γιὸς τοῦ ἱπποκόμου μὲ τὸ σημαντικὸ ποσὸ τῶν 50 σκούδων δὲν εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι τὰ ἀγόρια αὐτὰ προέρχονταν ἀπὸ παιδομάζωμα; Οἱ Τούρκοι δὲν ἔστερξαν στὴν ἐξαγορά του, γιατί προφανῶς φοβήθηκαν, μήπως τὴν κατάχρησή τους αὐτὴ τὴν πληρώσουν μὲ τὴ ζωὴ τους, πράγμα πὺ ἦταν δυνατὸν νὰ συμβῇ².

Ὡστε ἀπὸ τὴν παραπάνω ἐξέταση τοῦ προβλήματος τῆς ἡλικίας τῶν ἀτζέμ δγλάν καὶ τῶν ἱτς δγλάν βγαίνει τὸ συμπέρασμα: 1) ὅτι ἐκεῖνα τὰ παιδιὰ πὺ εἶχαν ἡλικία 13 ἢ 15-20 χρόνων στρατολογοῦνταν ὡς ἀτζέμ δγλάν, ἐνῶ οἱ μικρότεροί τους ὡς ἱτς δγλάν³ καὶ 2) ὅτι ἡ συγκέντρωσή τους γινόταν, φαίνεται, χωριστά.

3. Καὶ τώρα ἐρχόμαστε στὸ τρίτο πρόβλημα, νὰ προσδιορίσουμε πότε ἐγινε ἡ τελευταία γνωστὴ στρατολογία χριστιανῶν ὑπηκόων γιὰ τὸ σῶμα τῶν ἀτζέμ δγλάν. Ὁ Παπαρρηγόπουλος βασιζόμενος στὸν Zinkeisen παραδέχεται ὅτι ὁ σουλτάνος Μουράτ 4^{ος} τὸ 1638 κατάργησε ἐντελῶς τὸ παιδομάζωμα⁴. Τὸ ἴδιο γράφει καὶ ὁ Hertzberg, στηριζόμενος στὶς γνώμες τοῦ Ranke, Finlay καὶ Gervinus. Μολταῦτα παραδέχεται ὅτι ἡ Πύλη δὲν ἔπαψε νὰ στρατολογῇ χριστιανόπαιδα. Γιὰ τελευταία φορὰ τὸ 1676 στρατολογήθηκαν 3000 παιδιὰ καὶ τὸ 1685 μὲ φερμάνι καταργήθηκε γιὰ πάντα ὁ φόρος τοῦ αἵματος⁵. Ὁ Mordtmann γράφει ὅτι ἀπὸ τὴν ἐποχὴ κιόλας τοῦ Σουλεϊμάν 2^{ου} καὶ Μουράτ 3^{ου}

¹ Voyage en Turquie et en Grèce, du R. P. Robert de Dreux, publié et annoté par Hubert Pernot, Paris 1925, σελ. 57-58. [Collection de l'Institut néo-hellénique de l'Université de Paris, Fasc. 3].

² Βλ. σχετικὰ παραδείγματα στοῦ Zinkeisen, Geschichte des osmanischen Reiches 4, σελ. 116. Βλ. ἐπίσης ἄρθρο «Dewshirme» τοῦ Mordtmann στὴν Enzyklopedie des Islam.

³ Παπαρρηγοπούλου, Ἱστορία, ἐνθ' ἀν. σελ. 14.

⁴ G. Hertzberg, Geschichte Griechenlands seit dem Absterben des

«γίνονταν δεκτοί στους άτζέμ όγλάν δλοένα και περισσότεροι Τούρκοι κατά τó γένος και οί γιοί τών γενιτσάρων (βτζάκ ζαντέ) και έτσι τó παιδομάζωμα βαθμιαία έπεσε σέ άχρηστία, γινóταν μόνο κατά άραιά χρονικά διαστήματα και άποκλειστικά στην Εδρώπη», ότι δ' Αχμέτ 3ος διέταξε τó 1703 τή στρατολογία 1000 παιδιών, αλλά αύτή δέν πραγματοποιήθηκε και ότι νέα άπόπειρα δέν έπιχειρήθηκε¹. 'Ο Uzunçarsili, άν και προσκομίζει ένδιαφέροντα και πολύτιμα νεώτερα στοιχεία σχετικά με τή λήξη του παιδομαζώματος γενικά², μολαταύτα δέν μάς μιλεϊ για μεταγενέστερη δμαδική στρατολογία χριστιανοπαιδιών.

Στις πληροφορίες λοιπόν του Mordtmann, που βασίζονται επίσης στον Hammer, έχουμε να προσθέσουμε και τά έξής, που άντλούμε από τó φερμάνι τής 5ης Φεβρουαρίου 1666, που μνημονεύσαμε παραπάνω: ότι παιδομαζώματα έγιναν όχι μόνον τó 1664 και 1674, αλλά και τó 1666³ ότι πραγματικά τó παιδομάζωμα είχε πάψει να γίνεται συχνά, άφου άναφέρεται μέσα στο φερμάνι, ότι «άπό [κανοό χρόνου δέν έγίνετο ταιαύτη στρατολογία»⁴. μολαταύτα δ σουλτάνος θεωρεί ότι «ή υπόθεση τού παιδομαζώματος είναι έκ τών σπουδαιότερων του κράτους».

antiken Lebens bis zur Gegenwart, Gotha 1878, τ. 3, σελ. 121, όπου ή σχετική βιβλιογραφία.

¹ Τήν ίδια πληροφορία επαναλαμβάνει και δ Nahoum Weissmann στη διδακτορική του διατριβή: Les Janissaires, Etude de l'organisation militaire des Ottomans, Paris 1938, σελ. 14, παραπέμποντας στον Zinkeisen 4, σελ. 166, σημ. 2. 'Ο τουρκολόγος Cl. Huart, δ συντάκτης του άρθρου «Janitscharen» τής Εγκυκλοπαίδειας des Islam, δέχεται ότι τó παιδομάζωμα έπεσε σέ άχρηστία επί Μουράτ 4ου (1648-1637). Πρβ. και Π. Α. Π. ('Αραβανινού), Χρονογραφία τής 'Ηπείρου τών τε δμóρων έλληνικών και ίλλυρικών χωρών, 'Αθήναι 1856, τ. 1, σελ. 224, όποσ. 3, δ όποϊος γράφει ότι «ή παντελής κατάργησις τής ταιαύτης άρπαγής έγένετο τφ 1670 επί τής βασιλείας Μεχμέτ του Δ', και ή ανανέωσις τής ταιαύτης μάστιγος προστάθη τφ 1703 επί Μουσταφά του Β', αλλά θεία εδδοκία ούκ έπραγματώθη». Πρβ. και Menzel, ένθ' άν. σελ. 54, όποσ. 35: «Die letzten Versuche der Knabenaushhebung fanden 1675 und 1703 statt». 'Ο Ν. Μοσχόπουλος στο άρθρο «παιδομάζωμα» τής «Μεγ. Έλλην. Έγκυκλοπαιδείας» αναφέρει ότι τó παιδομάζωμα είχε πάψει να γίνεται από τήν εποχή τών μεταρρυθμίσεων τών Κιοπρουλήδων κατά τά τέλη του 17ου αι., ένθ' δ Γ. Κ. 'Υπερίδης στο αντίστοιχο άρθρο του «Έγκυκλοπαιδικού Λεξικού» του Έλευθερουδάκη τοποθετεί τήν κατάργηση του παιδομαζώματος γύρω από τά 1632 επί Μουράτ 4ου.

² Uzunçarsili, Kapukulu Ocakları 1, σελ. 66-70.

³ Πρβ. και Voyages du Sieur Du Loir, Paris 1654, σελ. 98-103, σέ μια έπιστολή του από τήν Κωνσταντινούπολη με ήμερομηνία 17ης Φεβρουαρίου 1640: «Afin de ne pas lépcupler les Provinces de lá Grèce qui y est snjette, iis en usent comme nous faisons en France de la coupe des bois taillis et cette levée ne se fait qu'une fois en sept ans» (στού Zinkeisen, Geschichte 4, σελ. 166 όποσ. 1).

Ἐπίσης ὡς πρὸς τὴν λήξη τῆς θυμαδικῆς στρατολογίας παιδιῶν χριστιανῶν ὑπηκόων τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἔχουμε νὰ παρατηρήσουμε

ὅτι τὸ 1705 ἔγινε νέα ἀπόπειρα στρατολογίας, ὅπως τὸ ἀποδείχνουν τρία τουρκικὰ ἐγγράφα τοῦ ἀρχείου τοῦ Ἱεροδικείου Βεροῖας, ποὺ ἀναφέρονται σὲ ἀνταρσία τῶν Ναουσαίων τὸ 1705 ἐξ αἰτίας ἀκριβῶς τοῦ παιδομαζώματος¹. Τίς μεταφράσεις τῶν ἐγγράφων αὐτῶν χρησιμοποίησε πρῶτος ὁ Εὐστ. Στουγιαννάκης γιὰ τὴν πληρέστερη ἐξιστόρηση τῆς ἱστορίας τῆς Νάουσας² καὶ κατόπιν ὁ Ἰωάννης Βασδραβέλλης στὸ ἔργο του «Οἱ Μακεδόνες εἰς τοὺς ὑπὲρ τῆς ἀνεξαρτησίας ἀγῶνας» (Θεσσαλονίκη 1940), ὅπου τὰ δημοσίευσε μάλιστα ἀκέραια στὸ παράρτημα³. Ἀλλὰ ἡ συμβολὴ τῶν ἐγγράφων αὐτῶν στὴν ἱστορία τοῦ παιδομαζώματος ἔμεινε ἀπαρατήρητη ἀπὸ τοὺς ἀνωτέρω.

Ὅπως ἀναφέρει τὸ πρῶτο χρονολογικὰ ἐγγράφο, τὸ διάταγμα τοῦ μπεηλέρμπεη τῆς Ρούμελης τῆς 25ης Ἀπριλίου 1705, ἐπειδὴ ὁ σουλτάνος Ἀχμέτ 3ος μὲ προγενέστερο φερμάνι εἶχε διατάξει τὴν «ἄσσην τάξι-στα περισυλλογὴν καὶ ἀποστολὴν τῶν νέων γενιτσάρων», ὁ μπεηλέρμπεης διόρισε καὶ ἀπέστειλε στὴν περιφέρειαν τῆς Νάουσας τὸν σιλιχτάρη Ἀχμέτ Τσελεμπή μὲ τὴν ἐντολὴ νὰ διαλέξῃ καὶ στρατολογήσῃ 50 νέους γενιτσάρους, «κατὰ τὸ κρατοῦν παλαιὸν ἔθιμον». Ἡ φράση, ὅπως βλέπουμε, μιλεῖ γιὰ ἕνα θεσμὸ συνηθισμένον καὶ γνωστὸ. Ἐπομένως τὸ παιδομαζώμα πιθανὸν νὰ εἶχε περιοριστῆ σὲ ὀρισμένους τόπους, ἀλλὰ δὲν θὰ εἶχε πάψει νὰ διενεργῆται ὡς τὴν ἐποχὴ αὐτῇ.

Πότε ἔφτασε ὁ Ἀχμέτ Τσελεμπή στὴ Νάουσα; Πιθανὸν στὶς ἀρχὲς Ἀπριλίου 1705, ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψιν ὅτι τὸ διάταγμα τοῦ μπεηλέρμπεη ἀναφέρει ὅτι ἡ ἀνταρσία τῶν Ναουσαίων ἔγινε «πρὸ τινος». Οἱ κάτοικοι μὲ ἀρχηγοὺς τὸν ἀρματολὸ Ζήση Καραδῆμο καὶ τοὺς δυὸ γιούς του Βασίλη καὶ Δημήτρη ἀντέδρασαν καὶ σκότωσαν τὸν σιλιχτάρη μὲ τοὺς δυὸ μουσουλμάνους συνοδοὺς του. Κατόπιν σχημάτισαν σῶμα ἀπὸ 100 καὶ περισσότερους ἄνδρες καὶ ἄρχισαν νὰ ληστεύουν καὶ νὰ σκοτώνουν τοὺς μουσουλμάνους τοῦ ὑπαίθρου τῶν καζάδων Βέροιας καὶ Νάουσας⁴.

Ἀμέσως μετὰ τὴ γνῶση τῆς ἀνταρσίας σχηματίζεται καταδιωκτικὸ

¹ Ἀνταρσία ἐξ αἰτίας τοῦ παιδομαζώματος παρατηρήθηκε καὶ στὴν Ἀλβανία τὸ 1565 (βλ. Zinkeisen, Geschichte des osmanischen Reiches 3, σελ. 220 - 221).

² Βλ. Εὐστ. Στουγιαννάκη, Ἱστορία τῆς πόλεως Ναούσης, Ἔδεσσα 1924, σελ. 68 ὑποσ. 1.

³ Βασδραβέλλη, Οἱ Μακεδόνες, σελ. 224 - 228. Ἀναδημοσίευση τῶν ἐγγράφων βλ. στοῦ Ι. Κ. Βασδραβέλλη, Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Βεροῖας, Ἐκλογαί, Θεσσαλονίκη 1942, σελ. 45 - 49, καθὼς καὶ στὸ βιβλίον του «Ἀρματολοὶ καὶ κλέφτες», σελ. 69 - 72.

⁴ Βασδραβέλλη, Οἱ Μακεδόνες, σελ. 244 - 245.

ἀπόσπασμα ἀπὸ 1000 ἐκλεκτοὺς μάχιμους μουσουλμάνους τοῦ καζᾶ Βέροιας μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν βοεβόδα τῆς Μουχαρέμ ἀγὰ καὶ τὸ διοικητὴ τοῦ τάγματός τῆς Ρετζέπ ἀγὰ. Ἐὐὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ καταδιώκει μὲ πείσμα τοὺς ἐπαναστάτες καὶ κατὰ τὰ μέσα τοῦ Ἰουνίου τοὺς περισφίγγει στὰ στενὰ τῆς Ἀράπιτσας κοντὰ στὴ Νάουσα. Στὴ μάχη ποὺ γίνεται σκοτώνεται ὁ Ζήσης Καραδημος¹, ἐνῶ οἱ δυὸ γιοὶ του μὲ ἄλλους ἔξι πιάνονται αἰχμάλωτοι καὶ βρίσκουν τὸ θάνατο μέσα στὴ Βέροια².

Αὐτὰ εἶναι τὰ δραματικὰ γεγονότα τῆς Νάουσας στὰ 1705, ποὺ μαρτυροῦν ὅτι οἱ Τούρκοι ἐπιχείρησαν νὰ στρατολογήσουν 50 γενιτσάρους. Εἶναι ὅμως ἀγνωστο ἂν ὕστερ' ἀπὸ αὐτὰ ἐκτελέστηκε ἡ διαταγὴ τοῦ σουλτάνου καὶ τοῦ μπηελέρμπεη, γιὰτὶ στὰ τουρκικὰ ἔγγραφα δὲν ἀναφέρεται τίποτε σχετικὰ.

Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης

ΑΠΟΣΤ. Ε. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ

¹ Ὁ Βασδραβέλλης, *Οἱ Μακεδόνες*, σελ. 6, ἀναφέρει ὅτι ἡ μάχη βάσταξε τρεῖς μέρες καὶ ὅτι ὠπῆρε αἱματηρότατη. Τέτοια συμπεράσματα ὅμως δὲν ἐξάγονται ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ἔγγράφων.

² Βασδραβέλλης, *Οἱ Μακεδόνες*, σελ. 245-246.